

“שלום ותודה... תודה גדולה ליונתן”: דרכי העיצוב של מחוות וולונטריות ומשמעויותיהן ברומן “ורד הלבנון” מאת לאה איני

עופרה מצוב־כהן

תקציר

הרומן האוטוביוגרפי “ורד הלבנון” (2009) מאת לאה איני הוגדר עם צאתו לאור כרומן חשוב במרכז השיח התרבותי הישראלי, החושף סוגיות חברתיות שחלקן נדחקו אל השוליים וחלקן הודרו מתחומי התרבות. נטען כי בתחומי המחקר טרם טופלו סוגיות אלה במלוא העומק, כפי שהן זוכות לכך ברומן זה. איני מספרת ברומן את סיפור ילדותה והתבגרותה של ורד, בת למשפחה דרום תל-אביבית, תוצר של כור ההיתוך הישראלי, ואת התעלמות הסביבה מנוכחותה ומהתעניינותה בהשכלה. ורד פועלת בדרך וולונטרית מכוח חוק מדינה ומשרתת בצה”ל כחיילת, ובתוך כך היא פועלת באופן וולונטרי עצמאי למען יונתן, חייל פצוע שניסה להתאבד. במהלך התנדבותה בבית החולים, במקביל לשירותה כחיילת בצה”ל, היא מתחקה אחר מקורות ההשראה לאהבת הקריאה שלה ולעיסוקה העתידי כסופרת.

נושא שבא לידי ביטוי באופנים מגוונים ושונים ברומן זה, שטרם נחקר בהרחבה, הוא צורות של נתינה והתנהגויות וולונטריות המעוצבות בחלק מן הדמויות הפועלות ברומן. הכוונה היא בייחוד למבעים של התנדבות ועשייה של היחיד למען האחר בפועלן של שתיים מן הדמויות הבולטות – הגיבורה ואביה. גם בדמויות המשנה יש פן המבטא התנהגות וולונטרית – אצל אנשי המערך הרפואי בבית החולים, אצל נגה, בת כיתה של הגיבורה, וכן אצל המורה לאנגלית. מאמר זה מבקש לבחון התנהגויות וולונטריות כפי שהן באות לידי ביטוי ברומן, ולברוק את דרכי עיצובן במרחב שבו הן מופעלות.

מילות מפתח: ורד הלבנון, רומן, דמות גיבורה, דמות משנה, הדרה, מעשה וולונטרי

מבוא

עם צאתו לאור בשנת 2009 זכה הרומן האוטוביוגרפי "ורד הלבנון" מאת לאה איני לעמוד במרכז השיח התרבותי הישראלי.¹ אברהם בלבן טען כי "הרומן האוטוביוגרפי קיבל כבר צביון ישראלי אופייני: לא רק סיפור אישי המעוצב בעזרת אמצעים המגוונים של הסיפורת, אלא סיפור אישי שדרכו מוארת ההווה הישראלית, על ההיסטוריה שלה ועל מאבקה התרבותיים והפוליטיים".² אמנון נבות הדגיש את חשיבותו של הרומן ואת התפעלותו מן הדמויות המעוצבות בו: "ורד הלבנון הוא אחד האירועים החשובים בספרות העברית בעשור האחרון"; "ברומן משתחררות עוצמות. הדמויות הן של עולים חדשים שהתרבות שלתוכה נולדו התרסקה לרסיסים".³ בתיה שמעוני עמדה על עיצוב הנרטיב של הדור השני לניצולי השואה ברומן זה, והצביעה בעיקר על היחסים הטעונים והאמביוולנטיים בין האב לבתו ועל הכפפת האב את חוויות השואה על בתו.⁴

נושא חברתי שבא לידי ביטוי ברומן זה באופנים מגוונים ושונים, ונראה כי טרם נחקר, הוא מעשה הנתינה. מבעים וולונטריים אלה, של עשיית היחיד למען האחר, מתבטאים במעשיה של הגיבורה ובמעשיהן של דמויות משנה ברומן, למשל בדמותה של נגה, בת כיתתה של הגיבורה, בדמותה של המורה לאנגלית, בדמות סבתה של ורד ובדמויותיהם של אנשי המערך הרפואי בבית החולים. לפיכך, מאמר זה מבקש לבחון את עיצוב נושא ההתנהגות הוולונטרית בקרב הדמויות ברומן. מסקנות המאמר מלמדות כי התנהגות וולונטרית עשויה להיות מונעת בעיקר מעניין סובייקטיבי של הדמות – להועיל לעצמה באמצעות התרומה שלה לאחר – כמו

1 המספרת בת דמותה של הסופרת מגוללת את סיפור חייה והתבגרותה במשפחה דרום תל-אביבית, תוצר של כור ההיתוך הישראלי: אימה היא ממוצא נאש־דיני ואביה יליד יוון וניצול שואה, בעל חנות בשכונת שפירא. היא מספרת על התעלמות הסביבה מנוכחותה ומהתעניינותה בהשכלה, בייחוד מצידם של הוריה ושל הפונקציות הפדגוגיות השונות, שליוו אותה בשנות התבגרותה. במהלך שירותה כחיילת בצה"ל, בתקופת מלחמת שלום הגליל (1982), היא מחליטה להתנדב במקביל בבית חולים. היא בוחרת לשהות לצידו של יונתן, חייל שנורה בראשו כתוצאה מניסיון התאבדות שלא צלח. השהות המתמשכת לצידו של החייל ששוכב בצמח מאפשרת לגיבורה להתחקות באופן נרחב ומפורט אחר ילדותה העשוקה, שבה צמחה אהבתה לקריאה ולכתיבה, עד להיותה סופרת בעלת קול ייחודי בבגרותה.

2 בלבן, 2009.

3 נבות, 2009.

4 Shimony, 2012, p. 91. כאבו הכפול של האב נגרם מחווייתו כניצול שואה מצד אחד, ומהתעלמותה של החברה הישראלית ממנו מצד שני. אלה גורמים לכך שבתו הופכת לקורבן כאשר התפתחותה האישית נבלמת.

ההתנהגות של הגיבורה ושל סבתה כלוליה. מנגד, התנהגות וולונטרית עשויה להיות חתרנית, "מתוך שלא לשמה", ויכולה להיות ביטוי להתנהגות שיווקית ומודעת של הדמות המבצעת את המעשה הוולונטרי, שיכול לקדם את ענייניה במרחב שבו היא פועלת. התנהגות כזו אפשר לראות אצל המורה לאנגלית נירה, חברתה לכיתה של הגיבורה.

גישות פילוסופיות וחברתיות להתנהגות וולונטרית ולמאפייניה

גישה חברתית לנושא ההתנהגות הוולונטרית אפשר לראות בתחומי ידע שונים. בתורת ישראל ובתרבותה קיימים ציוויים והוראות מוסריות בנושא. כך במצוות בין אדם לחברו מצוים על "יחס של חסד ורחמים כלפי הזולת [...] גמילות חסדים, צדקה בסתר, סיוע לקשי יום ולמוכי גורל [...] וכיו"ב"⁵, וכן "על שלושה דברים העולם עומד: על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים" (משנה, אבות ב, ב). חכמינו נתנו באומה היהודית שלושה סימנים: "רחמים וביישנים וגומלי חסדים" (בבלי, יבמות עט ע"א). נראה כי הנתינה וגמילות החסדים שלא על מנת לקבל פרס הן ערך עליון ביהדות ונדרך חשוב בקיומה, כחברה שפרטיה דואגים להפנות ממשאביהם וממרצם לנצרכים ולנזקקים.⁶

בתחום ההתנהגות הארגונית נמצא כי יש קשר בין התנדבות להתנהגות אזרחית חיובית, המבטאת בגרות אזרחית של המתנדב וכן תפיסות חברתיות ופוליטיות מגובשות. "בהמשך לקו התיאורטי הזה אפשר להניח כי התנהגות אזרחית במדינה יוצרת בסיס רחב לתרומה וולונטרית בעבודה"⁷. אחת הגישות כלפי התנדבות, "גישת החליפין", מסבירה כי התנהגות וולונטרית נובעת מרצונו של הפרט לקיים תגמול כלפי הארגון שאליו הוא משתייך וכלפי אנשים מסוימים בתוכו "על סיוע או על תמיכה חברתית וכלכלית שמוענקת להם"⁸. גישה זו גורסת כי מעבר לגמול הנורמטיבי, כמו החומרי, קיים במתנדב רצון להפגין מחויבות כלפי

5 לוינסקי, 1975, עמ' 392.

6 כדי לגשר בין קבוצות חברתיות שונות בקהילה היהודית חשבו חסידיו של הבעל שם טוב על עיקרון ארגוני שלפיו בני הקהילה כולם נוהגים בוולונטריות זה כלפי זה (רוסמן, 1999, עמ' 13). גם למילה "חסיד" יש קרבה סמנטית לשורש חס"ד, המתפרש "בדרך כלל כמשמע של אהבה, נדיבות לב, חמלה רבה. חסיד, אפוא, עשוי להיות מי שנוהג בחיבה ובנועם עם הזולת" (שם, עמ' 41). נושא זה מאפיין זרמים שונים ביהדות, ותקצר היריעה מלסקור אותם.

7 ויגודה, 1999, עמ' 540.

8 שם, עמ' 536.

המעסיק או כלפי העומד בראש המערכת שבמסגרתה הוא פועל כמתנדב, מחויבות הנובעת מן ההתנהגות התומכת של הממונה אליו.⁹ יש להבחין בין התנהגות וולונטרית לאומית ובין התנהגות וולונטרית קהילתית – האחרונה תתקיים במרחב הקהילתי ולמען הקהילה, ותתקיים בסביבה המצומצמת של התורם, מתוך העדפתו של התורם להביע את מעורבותו בנושאי היום-יום הקשורים לחיי הפרט. התנדבות זו מונעת יותר משיקולים מעשיים ופחות משיקולים אידיאולוגיים, ולכן יש לה גם זיקה לאיכות החיים של האזרח הפעיל-המתנדב במרחב הקהילתי. ככל שאדם יחוש הזדהות עמוקה יותר עם סביבתו, כך יחזק הדבר את הדימוי העצמי שלו ויחזק את יחסיו עם הסביבה.¹⁰ בהיבט הסוציאלי המערכתי-ממלכתי ניכרה פריצת דרך בעיסוק בהתנדבות במדינת ישראל בשנות השמונים של המאה הקודמת, ציר הזמן שבו מתרחשת עלילת הרומן שלפנינו: "החל משנות ה-80 נפתחו אפשרויות חדשות לפעילות אקטיביסטית של עובדים סוציאליים, כאשר בארץ התפתחה חברה אזרחית תוססת שכוללת מאות עמותות לשינוי חברתי".¹¹ כדי לעודד סובייקטים לפעילות התנדבותית מדגיש המערך הסוציאלי את ההיבטים האתיים בפעילות כזו:

מיצוב תועלת של הפעילות ההתנדבותית כחוויה מיוחדת של תרומה וחיים בעלי משמעות [...] התנדבות בשעות נוחות, בנגישות מרבית ובגמישות המותאמת למתנדב [...] תורמת לסיפוק אישי (או לרווחים אחרים) יותר מכל פעילות אחרת [...] (במיוחד לעבודה עם אנשים בודדים במצוקה קשה ועם אנשים מוגבלים) [...] מציעה את הערך והתמורה הגבוהים ביותר ביחס למחירה, לדוגמא: בזמן ובמאמץ המושקעים בהתנדבות ניתן להשתייך לקבוצה של אנשי מקצוע מהדרגה הראשונה.¹²

נראה כי תחושת השיוך מחדירה במתנדב תחושות חיוביות ומוטיבציה להמשך פועלו שלא על מנת לקבל פרס.

הערה בעניין המגדרי מתבקשת במחקר זה, המבקש לבדוק את השיח ההתנדבותי בקרב הדמויות ברומן, שרוכן נשים. הסוציולוגית שרה שלו טענה ש"נשים פועלות מתוך רגשות

9 ש.ס.

10 ש.ס, עמ' 541.

11 קאופמן ועמוס, 2012, עמ' 277.

12 בהם, 2012, עמ' 365.

אמפתיה וסימפטיה לקרובים, אך גם מתוך הכרה והזדהות עם סבלם של זרים"¹³, וציינה ששיעור הנשים המוכנות לעסוק בפעילות התנדבותית וללא תמורה הוא גבוה, ועולה על זה של הגברים.¹⁴ ואכן, כפי שניווכח בהמשך המאמר, ורד הגיבורה פועלת בכפל מרחבים, הגובים ממנה לא פעם כוחות נפש גדולים ופגיעות.

מאפיינים של וולונטריות בדמותה של ורד/לאה

בדיון בדמותה של הגיבורה ורד/לאה יש להציג את הרקע המשפחתי שלה, מאחר שהוא עשוי להבהיר את הגורמים האפשריים למעשי ההתנדבות שלה במרחב המשפחתי והציבורי.¹⁵ לאה היא בת זקונים למשפחה קשת־יום בדרום תל אביב. אביה יליד יוון, ניצול שואה, ואימה ממוצא נאש־דינני - מזרחי. שניהם לא זכו להשכלה יסודית, ואף אינם מכירים בה ככלי חשוב ובעל ערך התורם להתפתחות ולעניין. על אף היותה בת זקונים במשפחה, עניין שעשוי לעורר ציפייה לפינוק ולרכות מצידם של הוריה, לאה אינה זוכה לקבל את הדרוש לה. למעשה, נמנעים ממנה מוצרים בסיסיים שסייעו להתפתחותה ולהשתלבותה החברתית, כמו רכישת ספרי לימוד, חוגי העשרה, לבוש בהתאם לשלבי התפתחותה כנערה ועוד. לא רק חוסר חומרי מאפיין את ילדותה ואת נעוריה, אלא אף פגיעה בוטה בזכויותיה הבסיסיות מצידם של הוריה, שמצופה מהם לספק את הזכויות הראשוניות לילדתם. כך במרחב המשפחתי, שאמור לגונן על הילד, גופה נפגע שוב ושוב.

על יחסיה עם אביה לאה מעידה כי הם מורכבים - היא מכנה אותו "אבא שלי, השטן".¹⁶ היא מציינת כי רגשותיה אליו מהולים באהבה, כרחמים ובשנאה משום שנהג לשלוח אליה "ידיים שחורגות מגבולות המותר"¹⁷ ונעץ בה את מבטיו: "עיניו תקועות לפתע בחזי. גם לי

13 שלו, 2003, עמ' 89. עם זאת, שלו העירה כי "אין לקבל את ההגדרות הקשיחות של תפקידי המגדר - הם אינם קבועים או מובנים מאליהם, אלא נבנים מחדש בכל סיטואציה ועשויים להשתנות בהקשר היסטורי וחברתי, ובעיקר במצבי משבר קיצוניים כמו מלחמה" (שם, עמ' 91).

14 שם, עמ' 92.

15 יש שהמספרת מכנה עצמה בשם ורד (איני, 2009, עמ' 69) ויש שהיא מכנה עצמה בשמה הוזה לשם הסופרת, לאה איני (שם, עמ' 150, 302).

16 שם, עמ' 141.

17 שם, עמ' 101.

יש גופיה... אבא מסתכל ומסתכל".¹⁸ החשש הקבוע המקנן בה מהתנהגותו של האב גורם לה להחביא בחדרה שרשרת ברזל כאמצעי הגנה מפניו.¹⁹

אימה מתגלה כדמות שאינה מגוננת ואינה משמשת משען למצוקתיה של לאה, הנובעות מהטרדותיו של האב: "אמא לא רואה".²⁰ יתר על כן, עם חזרתה של האם מיום עבודה היא נוהגת להכות את בתה, עד אשר היא משתיינה בתחתוניה. לאה מרגישה כי אימה אינה אוהבת אותה, והיא אף טוענת בפניה כי בגללה פוטרה מעבודתה.²¹ התעללות האם בבתה נמשכת גם לאחר שהאם מוצאת עבודה חדשה. היא מונעת מבתה לחזור הביתה מבית הספר במשך תקופה ארוכה, על אף שלא רעבה וצרכה לשירותים. היא נאלצת לשוטט ברחובות הסמוכים לביתה. לעיתים, כשהצימאון והרעב גוברים עליה, לאה נענית להפצרותיהם של השכנים העירקים לסעוד איתם את ארוחת הצוהריים.²² בהרחקת האם את בתה מן הבית, מן המסגרת המגוננת, לשוטטות חסרת הגנות במרחב הציבורי, נשללות מהגיבורה זכויות יסוד בסיסיות מהוריה.²³

האם מפגינה אדישות לניסיונותיה של בתה ליצור עימה יחסים קרובים, ולעיתים תכופות היא מתעלמת מנוכחותה. הגיבורה מודעת לאדישותה של אימה כלפיה ומכנה זאת "אלימות", מילה המצביעה על הכאב הנגרם לה בגין התנכרות האם כלפיה.²⁴ הדבר מתבטא למשל בתקופת אשפוזה של לאה כילדה בבית החולים אדג'ני ביפו. האם מגיעה לביקור קצר, ובמהלכו היא מתייחסת אל בתה לרגעים בחיבה ולרגעים בריחוק ובקוצר רוח. בימי האשפוז האחרים לאה אינה זוכה לביקור של אחד מהוריה או של בני משפחתה. חוויית הניכור מתבטאת שוב

18 שם, עמ' 118. וראו גם: שם, עמ' 122-123.

19 שם, עמ' 128.

20 שם.

21 שם, עמ' 156.

22 שם, עמ' 242-244.

23 העיגון המשפטי של זכויות הילד בתא המשפחתי בחוק אושרר פורמלית במדינת ישראל בשנת 1991 ונקרא "אמנה ברבר זכויות הילד" (זפרן, 2010, עמ' 129). נקודת המוצא של אמנה זו, לטענת המשפטנית רות זפרן, מתקיימת "לאחר שהוטמעה העמדה שלפיה הילד אינו נתון בשליטתם המוחלטת של הוריו, וטובתו העצמאית ראויה להגנה" (שם). זפרן הסבירה כי לאורך ההיסטוריה האנושית נתפסו הילדים כאמצעי אשר אפשר וראוי לנצל, ורק לקראת המאה ה-19 חל שיפור חוקתי כאשר ילדים נתפסו כקבוצה הראויה להגנה משפטית (שם, עמ' 131). בשנים האחרונות חל שינוי נוסף במעמדם של הילדים, והוא בא לידי ביטוי באמנת זכויות הילד: "על פי האמנה, הילד זכאי למגוון של זכויות - חלקן זכויות הנתונות לכל אדם [...] וחלקן זכויות אשר ייחודיות לו כילד, ביניהן הזכות להתפתחות" (שם, עמ' 132-133).

24 איני, 2009, עמ' 463.

בבגרותה, כשלאה החיילת נשלחת לאשפוז בבית חולים וכני משפחתה אינם מבקרים אותה שם: "שוב אמא לא באה. אף אחד לא בא".²⁵ לאה שוהה בבית החולים ללא ציוד אישי והיגיני, והיא נאלצת לבקש פריטים שונים מחיילות אחרות. תקופה זו מזכירה לה את התעלמותם המופגנת של הוריה ממנה, כאשר הייתה מאושפזת כילדה בבית החולים.²⁶ ליחסם של ההורים ללאה כילדה וכנערה יש השלכה על התנהגותה, המבקשת לרצות את האחר ולמצוא חן בעיניו.

פעולות וולונטריות של הגיבורה במרחב הביתי המתנכר אליה

עד למעשה ההתנדבות בבית החולים לאה אינה מבטאת מחוות של התנדבות מחוץ לתא המשפחתי. עם זאת, כילדה וכנערה המבלה על פי רוב את שעותיה הפנויות במסגרת המשפחתית, היא יוזמת פעולות הקשורות לשיפור מראה הבית המוזנח ולשמירה על ניקיונו, כדי למצוא חן בעיני הוריה וכדי לשפר את יחסם כלפיה.²⁷ אימה מגיבה ליוזמותיה בשתיקה, המתפרשת בעיני לאה כסימן חיובי.

הגיבורה מצליחה לממש את כמיהתה לאוסף ספרים משלה, ויוזמת הקמה של מאגר ספרותי בביתה באמצעות כספים שהרוויחה ומספרים שמצאה בפחי אשפה.²⁸ רק לאחר שהוריה מוודאים שיוזמותיה התרבותיות של בתם אינן כרוכות בהוצאה כספית הם מוציאים מהמזנון הנעול סדרת ספרים שקיבלו אחיה כמתנות בנעוריהם, ומציבים את הספרים לרשותה על מדף גלוי. יוזמת איסוף הספרים נעשית לשם סיפוק תאוות הקריאה של הגיבורה, ואין בה לכאורה כדי להיחשב פעילות למען האחר. למעשה היא מחוללת שינוי מהותי בתפיסתם של הוריה, המחזיקים בעמדה המייתרת את חשיבותה של רכישת השכלה מעבר לקבוע בחוק. באמצעות

25 שם, עמ' 474.

26 המשפטן בנימין שמואלי (2010) התייחס לעברות תקיפה והתעללות גופנית ונפשית, וציין שמבחינה היסטורית החוק שעוסק במניעת אלימות במשפחה תוקן בשנת תשנ"א. מכאן אפשר להסיק כי שאלות רבות בתחום זה לא טופלו; ראו גם את דבריה של זפרן (לעיל הערה 23) בעניין אשרור החוק והתעוררות הנושא בשיח הציבורי. שמואלי הוסיף כי "בשנת 1992 נחקק חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, הרואה בהגנה על שלמות הגוף זכות יסוד [...] במרכזו של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו עמד 'האדם' [...] 'כאשר הוא אדם'. על כן מוענקות הזכויות לאדם הבגיר ולאדם הקטין" (שמואלי, 2010, עמ' 186).

27 למשל: "הקירות קלופים, הספות הקרועות, מזנון הפורמייקה המגובב קישוטי גבס" (איני, 2009, עמ' 107).

28 למשל: "אני יורדת לחטט בזבל, ומוצאת עשרות ספרים [...] כולם אכולי עש... ללא היסוס אני מעלה הכל הביתה" (שם, עמ' 253).

פעולת המחאה התרבותית, הנעשית במרחב המשפחתי המתנכר אליה, לאה מצליחה לרכך גם את עמדתם הנוקשה של הוריה כלפיה וגם לשנות מעט את דעתם עליה. ביטוי נוסף להתנהגותה הוולונטרית של הגיבורה במרחב הביתי הוא אישורה לשמוע שוב ושוב את סיפורי השואה הקשים של אביה, על אף השפעתם השלילית עליה. היא מבקשת ממנו: "תספר לי עוד סיפור, אבא".²⁹ שמעוני טענה כי האזנתה של לאה לסיפורי האב היא למעשה ביטוי אופייני להתנהגותו של קורבן המזדהה עם המקרבן, שמתבטא בצורות שונות. ככל שהיא מתבגרת מתבטאת קורבנותה באגרסיה כלפי עצמה, בנטייה לחולניות, באיבוד שתן לא רצוני, בהשמנה ובהזנחה עצמית.³⁰ לאה יודעת שמאגר הסיפורים של אביה מתבסס על חוויות שואה מזעזעות שחווה באושוויץ, אך היא גם מבינה שהיא הנמענת היחידה לסיפורים אלה. האזנתה לסיפורי אביה כבעלת זהות צברית משמשת לו משען. ייתכן שאף הודות להאזנתה העקבית לעיתים ניכר עידון בהתנהגותו החריגה כלפיה. אף שסיפוריו של האב אינם מתאימים לגילה הצעיר, ההאזנה להם היא אמצעי לקשר עם אביה, הבולט על רקע התעלמות האם ממנה. יתרה מכך, בהאזנתה לסיפוריו מפצה לאה את האב, שאינו זוכה להתייחסות מגורמי סעד בקהילה. כלומר, בהתנהגותה הוולונטרית של לאה מסתמנת נחיצותה כסובייקט - לתת ולהעניק לאחר המודר והחבול. זאת מטעמים של הגנה עצמית, נוסף על כמיהתה לחולל שינוי במעמדה בתוך התא המשפחתי.

התנהגות וולונטרית של הגיבורה במרחב החברתי

במחקר שבדק את חשיבות ההתנדבות של בני נוער צוינה החשיבות של מעשי ההתנדבות להעצמתו של המתבגר ולחזוק דימויו העצמי:

חלק משמעותי מהמעבר מילדות לבגרות מתבטא בנטילת אחריות אישית, ביכולת להתייחס לסביבה ובלקיחת תפקידים חברתיים בעלי תרומה לקהילה. ברור אפוא, שהתנסויות הכוללות מעורבות בחיי הקהילה, נטילת אחריות וסיוע לאחרים יכולות לחזק את תהליך ההתבגרות של בני נוער ולתת להם גם תחושה של ערך עצמי, מסוגלות עצמית וסיפוק מתרומתם לאחרים.³¹

29 שם, עמ' 39.

30 Shimony, 2012, p. 107

31 אלמוג, שנער ופליישמן, 2003.

נראה כי אירוע האשפוז של לאה בילדותה, המתואר בהרחבה, וכן היחס המתעלם של ההורים ממנה לאורך שנות התבגרותה, מלבד תהליך ההתבגרות הנפשית הנזכר, הם הגורמים להתנדבותה בבית חולים ולהתעקשותה לסעוד חייל שנפצע קשה בראשו. תקופת התנדבותה היא במהלך תקופת השירות שלה כחיילת ביחידת קשר, שביחס אליה היא מתוודה שאיננה ממצה כל יכולת אינטלקטואלית וחברתית. נוסף על כך, היא חשה בשלות נפשית לצאת למרחב החברתי ולהציע את כישוריה. גם ניסיונותיה להציע מועמדות ככתבת צבאית בעיתון "במחנה" עולים בתוהו. בקרב לאה, המשוכנעת בכישורי הכתיבה הטובים שלה, הולכת ומתעצמת תחושת התסכול וחוסר המשמעות בשירותה הצבאי, זה שעשוי לסלול את דרכה ללב הקונצנזוס החברתי.

לאור זאת היא מתעקשת להתנדב בשהייה ליד יונתן הפצוע. כך היא יכולה לנצל את כישוריה המילוליים, בין השאר אלה שנדחו בידי רשויות הצבא. צה"ל נודע בחברה הישראלית כצבא העם וככור ההיתוך המשמעותי למתבגר, שהגיוס אליו הוא מכוח חוק שירות הביטחון.³² ואולם, יש בשירות גם אלמנט התנדבותי של המתגייסים לשירות (בהצטרפות ליחידות עילית הביטוי המקובל הוא "להתנדב ל..."). לפי עמדתה של הגיבורה החיילת, צה"ל אינו מקיים את עקרונות ההזדמנות השווה שטבע שר הביטחון וראש הממשלה הראשון, דוד בן-גוריון.

בבחינתה להתנדב בבית חולים, יוזמה מקובלת בחברה הישראלית שאינה נחשבת מעשה חריג, יש משמעות בעצם הטיפול בחייל הקונקרטי יונתן, שנובעת ממחאתה נגד מדיניות הממשלה בשהייה הממושכת בלבנון. מחאתה האישית אינה פורצת את גבולות השיח הפנימי בינה ובין מושא התנדבותה, פצוע הראש. מעשה ההתנדבות, הנובע מרצונה להעניק לאחר, מתגבר במרוצת הזמן על המחאה הפוליטית שביקשה להביע. לאה מספרת כי הבחירה לטפל בחייל שירה לעצמו כדור בראש הייתה בהשפעת המח"ט אלי גבע, קצין שריון שסירב פקודה ולא המשיך להילחם במלחמת שלום הגליל (1982).³³ היא מזדהה עם עמדתו הפוליטית של גבע ומנסה ליצור איתו קשר "בשביל לעשות משהו", אך היא אינה יכולה לנקוט בצעד דרסטי כמוהו: "אני חיילת. סתם. מיחידה ביפו. ואני רוצה לדבר איתך, לעשות משהו בקשר למלחמה, זאת אומרת, מה... מה שעשית זה יפה מאוד. צריך המון אומץ. אני מצדיעה לך".³⁴

32 קימרינג, 2004, עמ' 12.

33 גבע סירב פקודה לאחר שהתנגד למדיניות הלחימה של ישראל לחרוג מעבר לארבעים הקילומטרים מגבול ישראל בלבנון, כפי שהתחייבה במדיניותה בתחילת המבצע.

34 איני, 2009, עמ' 9.

היא נשארת לשרת במערכת הצבאית, שהתעלמה מכישוריה, משום שהיא מבינה כי דווקא מתוך המערכת היא תוכל להשפיע בדרך שבה בחרה. דרך זו מאופיינת בחמלה, ועם זאת היא מושמעת בדרכה החתרנית, תוך ניצול כישוריה המילוליים המעולים שלא נוצלו בידי שלטונות הצבא.

במשימת ההתנדבות שלה היא נתקלת בהתנגדות חברתית וברתיעה של הרופאים הבכירים וסגל בית החולים ממנה. הרופאים הבכירים, ובראשם ראש המחלקה פרופ' ברקן, מלגלים לנוכח רצונה להתנדב. סגנו שואל בלגלוג: "אלטרואיזם?!", וראש המחלקה מטיח בפניה באופן אמוציונלי: "אבל למה, למען השם?! חיילת טיפשה, למה! שב וצעק הפרופסור... והרי צריכה להיות סיבה לזה שהופעת כאן פתאום מבלי שאף אחד ביקש ממך!".³⁵ המערכת הרפואית, הזקוקה למתנדבים, מפקפקת בגלוי בכוונות התנדבותה. מאחר שהיא מזהה את עמדתה הביקורתית של הגיבורה כלפי המערכת, זו האחרונה אינה מעוניינת בשירותיה של הגיבורה. התנגדויותיהם מגבירות את התמדתה ואת התעלמותה: "אין לך מושג איזו עקשנית אני. אין לך מושג...", היא מצהירה בהקשר זה באוזני יונתן.

על אף ניסיונותיהם של אנשי הצוות הרפואי להניא אותה מרצונה לסעוד את יונתן, היא מתמסרת לתפקיד. כדי להגיע בזמן לפעולת ההתנדבות היא מוכנה לבצע משימות שאינן מוגדרות במסגרת תפקידה הצבאי.³⁶ הרס"ר וחיילי היחידה משתוממים על מעשיה, אך יש בכך עדות על המשמעות שיצקה למעשה ההתנדבות. הרי התנדבותה לשירות בצבא לא הניבה פירות, ולא שינתה את מיקומה במרחב החברתי: "יונתן... אתה צריך להבין... מלחמה מתנהלת ביני לבין הרס"ר. לא לאחר אליך".³⁷

למעשה ההתנדבות של לאה אצל יונתן יש היבט סיעודי.³⁸ הוא יוצר קרבה פיזית בין השניים ומרמז להתמסרותה של לאה למעשה ההתנדבות, על אף שהכוונה הראשונית שלו היא חתרנית ופוליטית. לאה יוצרת קשר עם אימו של יונתן, קשר שאינו מחויב במסגרת תפקידה כמתנדבת. זה מרמז על רצונה של לאה להכיר את יונתן לפני ולפנים, ולהתייחס אליו במלוא הכבוד והרגישות. לדבריה, יונתן אינו זוכה ליחס מצוות בית החולים ומהחיילים הפצועים בשל נסיבות פציעתו - מחאה על כניסת צה"ל ללבנון. באמצעות מעשה ההתנדבות שלה היא

35 שם. וראו גם: שם, עמ' 70-71.

36 שם, עמ' 92.

37 שם, עמ' 91.

38 למשל שם, עמ' 110.

תומכת במחאתו של יונתן.³⁹ אפשר לראות בכך רמז לתהליך זהותה המתגבשת כסובייקט יוצר, המבקש להשמיע את דעותיו הפוליטיות ולזכות בהכרה חברתית.⁴⁰ לאה לוקחת על עצמה את הטיפול הסיעודי ביונתן. היא אינה מתייעצת עם אנשי הצוות הסיעודי, המתעלמים מיונתן בשל צרכיו המיוחדים ובשל עומס העבודה במחלקה. נראה כי לרגישותה לצרכיו ולמצבו ההיגייני יש זיקה לצרכים הפיזיים שנמנעו ממנה בשנות ילדותה: החלפת בגדיה לאחר שהרטיבה, רחיצת הגוף, אי-כיבוד המרחב האישי שלה על ידי אביה, והיותה ילדה מוכה בידי אימה. בתעוזתה לרחוץ חייל בן גילה אפשר לראות מעשה חיובי, המבטא את הבנתה כי אדם חסר אונים זכאי לכבודו היסודי. גם החולה המזונח זכאי לשכב במיטת חוליו כשהוא רחוק ונקי. ייתכן כי גם סיבת פציעתו, הדוחה את אנשי הצוות – הם אינם מטפלים בו משום שירה בעצמו בשל התנגדותו למלחמה בלבנון – היא זו המאפשרת ללאה לחוש קרבה ליונתן, שכן הוא סירב להילחם במלחמה, ואף היא מתנגדת למהלכה.⁴¹

סעד נפשי כחלק מהמעשה הוולונטרי

צד נוסף במעשה הוולונטרי של הגיבורה נסוב סביב אופיו של השיח בינה ובין יונתן. מבחינה קוגניטיבית היא בעלת יכולת דיבור, והיא מספרת ליונתן ברהיטות ובלשון שוטפת על נושאים אינטימיים מעולמה.⁴² יונתן לעומתה חסר יכולת דיבור, וכל יכולת קומוניקטיבית אחרת ניטלה ממנו. מכאן שבאופן מסוים ההתנדבות שלה נכפית על מושא התנדבותה, שמידת הכרתו ובהירותו המנטלית אינה ברורה. היא אומנם מבקרת אותו ומארחת לו חברה בבית החולים הזונח אותו, אך היא גם משתמשת בו ככתובת לפורקן יצריה, ולמעשה כופה עליו לשמוע את הנרטיב שלה כילדה וכנערה רחוויה.⁴³ כך טענה איני בריאיון עימה:

39 שם, עמ' 17.
 40 להתייחסות למושגים "סובייקט" ו"אובייקט" ולתרומתם לעיצוב הדמות בספרות, ראו: מצוביכהן, 2007, עמ' 187-192.
 41 בשיחה עם אלי גבע היא אומרת לו: "בייביי ארבעים קילומטרים... לבנון. באנו לעשות סדר. לעשות... בשם סבתי הנספית... לעשות מה?!" (איני, 2009, עמ' 16).
 42 למשל שם, עמ' 101: "אבא שלי [...] ושולח ידיים שחורגות מגבולות המותר. אמא לא רואה".
 43 השפעת סיפורי השואה של אביה היא רבה. כך התנהגותה כילדה המתחבאת מקציני האס-אס, הרטבותיה מיוחד, וכן התעקשותה לזעזע את ילדי כיתתה בסיפורי מקלחות הגז שבהן הייתה סבתה; ראו: שם, עמ' 148-151.

יונתן הוא מטפורה לכל מה שאני לא. אם יונתן לא היה מנסה להתאבד הוא היה גבר אשכנזי לבן, שמבחינת העדיפות שלו כאן, בוא לא נהיה צבועים, הוא הרבה מעליי. הספר אומר: יונתן, בוא ותשמע את הסיפור שלי. תכיל גם אותו. לא דרך ספרות הפולקלור הספרדי, אלא פשוט את הסיפור האנושי. גם לי יש חלק ונחלה בזהות הישראלית היהודית הזאת וגם בזיכרון הלאומי של השואה, שאילצו אותי להיעדר ממנו.⁴⁴

לטענתה של איני, בהתנדבותה של הגיבורה יש מטרה כפולה: היא בעלת מטרה פואטית-אידיאולוגית, נוסף על המחאה הפוליטית שביקשה לבטא בסעד לחייל הפצוע. הגיבורה - באמצעות המחברת המובלעת, בת דמותה של איני הסופרת⁴⁵ - חותרת בעקשנות ובעקביות לספר את סיפורו של החלק הדמום בחברה הישראלית, הנמצא בשוליים, הנאבק בכל יום על לחמו. על כן הוא אינו מתיר לדור ההמשך שלו לחלום על רכישת השכלה, משום שזו נתפסת בגדר מותרות שאין ידו משגת. מבחינה זו נראה כי התנדבותה של לאה היא חתרנית: מצד אחד היא מבינה את ההשלכות האישיות של מעמדה החברתי-כלכלי הנמוך, כפי שהחברה במרחב שלה מסמנת אותה, ומצד שני היא מודעת לכישוריה וליכולות הגבוהות שלה ומתקשת לבטא אותם. בהתנהגותה כמתנדבת אפשר גם לראות ייצוג של האישה המזרחית הפמיניסטית המודרנית, המתנגדת להשתקתה. זאת לאחר שהיא מזהה כי זהותה העצמית מגובשת וכי היא חדרה בנחישות ובביטחון עצמי, שלב המתרחש בתקופת שירותה בצה"ל, שבו אף גומלת בה ההחלטה להתנדב. בהקשר זה טענה האנתרופולוגית פנינה מוצפי-האלר:

ספרות פמיניסטית נרחבת דנה בעובדה שנשים מקבוצות חסרות כוח, יותר מהגברים בני קבוצתן, הושקו על ידי השיח ההגמוני הגברי. הן מתקשות למצוא ערך בחוויות שלהן ומדווחות על אלמנטים מצומצמים מאוד של חייהן, מתוך הנחה שאין לחוויות שלהן משמעות היסטורית ציבורית.⁴⁶

בהתנהגותה הוולונטרית לאה פורצת את המרחב הסוציאלי שהגדירה כמושתקת וכחסרת אג'נדה חברתית. הודות להתנהגותה הוולונטרית היא מצליחה לצאת ממעגל חברתי זה, וגם להיחלץ

44 ליבנה, 2014.

45 לאופיין של דמויות הסופר, המחבר והמספר, ראו: אבן, 1974, עמ' 138-163.

46 מוצפי-האלר, 2005, עמ' 267-282.

ממעגל המצוקה האישי שלה. אפשר לומר כי הפעילות הוולונטרית שלה באה לידי ביטוי מלא ונועז בשלב חשוב בחייה, שבו היא בעלת ידע ודעת נרחבים. היא חשה ביטחון לתבוע את זכויותיה הבסיסיות במרחב המשפחתי ללא מורא וללא חשש מהתעללות נפשית או פיזית.

התנהגות וולונטרית בדמויות אחרות בסביבתה של הגיבורה

התנהגות וולונטרית כאמצעי סובלימטיבי (מעין) בדמות אביה של לאה

אביה של לאה הוא אדם קשה יום, ניצול שואה, שלא זכה לטיפול של גורם ממסדי פורמלי או התנדבותי, שיאפשר לעברו המסויט במחנה ההשמדה להיות נוכח ואימפליקטיבי ביחסיו עם בתו לאורך שנות ילדותה. הוא עושה זאת באמצעות שיחות וסיפורים מפורטים, שבהם הוא משתף אותה בפרטים שאינם הולמים את גילה הצעיר, על אודות תקופת שהותו הקשה ומלאת הסבל במחנה ההשמדה בתקופת השואה. הדבר מתבטא ברצונה של לאה לשותף את בני כיתה בסיפור מות סבתה בתאי הגזים, לתדהמתה של המורה ועל אף ניסיונותיה לקטוע את לאה, משום שהסיפור אינו ראוי להישמע באוזני ילדי הכיתה הצעירים. המורה, שאינה יודעת כי אביה של לאה הוא המספר, כותבת במכתב שהיא שולחת להוריה של לאה: "להורי התלמידה לאה איני [...] בכל הכבוד, איך אתם מרשים לסבא ולסבתא [...] לספר לבתכם סיפורי זוועות [...] שוודאי אינם מתאימים לגילה".⁴⁷

האב מקדיש את רוב זמנו לגידול ציפורים בכלובים במרפסת ביתו.⁴⁸ הוא רוכש ציפורים, מטפל בהן כמו ידיו ודואג לכל צורכיהן. נתון זה מקבל גוון אירוני-טרגי לנוכח סיפורי השואה החוזרים ונשנים באוזני בתו, ולנוכח הניגוד בין טיפולו המסור בבעלי הכנף ובין היעדר הטיפול בבת הזקונים שלו, עד כדי הזנחתה והתעללות בה. נבות טען כי האב נוהג בציפורים כביטוי לפוסט-טראומה התנהגותית של שבוי לשעבר הנוהג כלפי אחרים, כלפי החלש, בדומה להתנהגות של שוביו אליו.⁴⁹ עם זאת, אפשר לראות בטיפולו המסור בציפורים גם פן של התנהגות וולונטרית, שמטרתה להגן על בעלי הכנף שברשותו. כך כשאחת מן הציפורים עפה מהכלוב הוא עושה כל מאמץ להחזירה, בטענה שהיא תיתפס בידי בעלי חיים ותיטרף.⁵⁰

47 איני, 2009, עמ' 150.

48 שמעוני (Shimony, 2012) עמדה בהרחבה על הזיקות בין היותו קורבן שואה לעיסוקו בציפורים כלואות.

49 נבות, 2009.

50 איני, 2009, עמ' 241.

דמותו של האב היא רפלקציה מורכבת להתנהגות התנדבותית. מצד אחד יש בו צד אמביוולנטי ומעורפל ביחס אל בתו, ומצד שני יש בו גילויי אהבה ומסירות חד־משמעית כלפי הציפורים. בחברה המערבית המודרנית מצופה כי אב יגונן על בתו וידאג לצרכיה החומריים והערכיים, לפחות באותה מידה של אהבה ומסירות שהוא מפגין כלפי בעלי כנף. עם זאת, נראה כי האב מקדיש את מרב זמנו ומשאביו הכלכליים לבעלי הכנף. ייתכן כי התחביב הוא תרפויטי ומשמש דרך מעודנת וחומלת, ובעצם הטיפול בבעלי הכנף נמנעים גילויים אלימים ואכזריים שיכולים היו להיות מופנים כלפי בתו.

התנהגות וולונטרית טיפוסית בדמותה של הסבתא

כלוליה, סבתה של לאה מצד אימה, היא קשישה תושבת דרום תל אביב. כלוליה נמנית עם האנשים הבודדים שלאה אוהבת, ולכן היא מבקשת את קרבתה. הסבתא פועלת בסביבת מגוריה באופן וולונטרי לא רשמי, כיוון שאין לה צורך להתקבל מבחינה מוסדית וחברתית. כך היא פועלת באהבה למען נכדתה ולמען אנשים אחרים בסביבת מגוריה, נדכאים, חולים ודחויים חברתית, בלי להתייחס למוצאם ולמצבם המעמדי והחברתי. מסתבר כי יחסה החם והחומל של סבתה אליה מוענק באופן דומה וולונטרי לכל אדם בסביבתה החברתית, ללא העדפה וללא משוא פנים.

היא מבקרת אנשים בודדים המתגוררים בגפם, שאיש אינו מבקר: צילה ובניומין, ניצולי שואה בודדים,⁵¹ מאדאם תרז, "אלמנה שלא רואה טוב",⁵² מתוקה רפת השכל,⁵³ "השוטר ואשתו שיש להם ילד בן ארבע",⁵⁴ "האישה שבעלה נהרג במבצע קדש" ובנה הרווק, ו"האיש שלא יוצא מביתו".⁵⁵ כלוליה מבקרת אותם דרך קבע והם מצפים לה: "מה הייתי עושה אם לא הייתה גרה כאן?", אומרת לה בהכרת טובה אשת השוטר.⁵⁶ הסבתא פועלת ממורשת חינוכית-ערכית שהונחלה לה בילדותה, גרסא דינקותא. כלוליה פעילה בבית ומחוצה לו, היא מרבה לצחוק ולדבר עם הבריות, מברכת לשלום "כל מי שעובר ליד הגדר: שכן, קבצן, חתול, עורב".⁵⁷

51 שם, עמ' 492-493.

52 שם, עמ' 494.

53 שם, עמ' 502.

54 שם, עמ' 503.

55 שם, עמ' 504.

56 שם.

57 שם, עמ' 495.

בהתייחס לארגון מבנה הרומן, החלקים המספרים על הסבתא סמוכים לסיום פרק ההתנדבות של הנכדה לאה בבית החולים. לא בכדי העניינים סמוכים זה לזה, שכן הסבתא מגלמת בעיני לאה את דמות המתנדבת מן הדרגה הנעלה, זו המבקשת להיטיב עם האחר לא מעמדה מתנשאת ולא ממחאה או מביקורת. הסבתא מעניקה שלא על מנת לקבל, ממשיכה את עשייתה במרץ בכל יום, מתוך ההיזון החוזר מסביבתה הנסמכת עליה. הסבתא אומנם דוברת עברית דחוקה, אך בעיני נכדתה היא "דוברת את שפת הכאב על בוריה" – זהו מטען פנימי יסודי, שעשוי לעודד התנהגות וולונטרית מתוך תחושת אמפתיה לאחר. מעשיה של הסבתא הם אידיאליים ונשגבים בעיני הנכדה המתבגרת ובעלת ההבחנה. היא יודעת להבחין בין השולי והטפל, כמו העברית הדחוקה שבפי סבתה, ובין המהותי והמשפיע, שהוא מרחבי הנפש המלאים רצון להיטיב עם האחר.

המלח כייצוג מטפורי למעשה הוולונטרי

בין הנכדה לסבתה

חיוקן לדברים אפשר למצוא בדבריה של לאה ליונתן על אודות סבתה באמצעות המטפורה "מלח". המספרת משתמשת בה כדי לתאר את יחסיה לסוככים אותה ולמעשה הוולונטרי בעולמה. היא אומרת על סבתה שהיא "המלח שלי בעולם... נכון שאמרתי כבר יונתן? גם אמרתי שאני אוהבת אותך כמו שסבתא אותי, ואני את סבתא?".⁵⁸ שזירת אהבת הנכדה לסבתה באהבתה ליונתן, מושא התנדבותה, רומזת לכך שהתנהגותה של הסבתא משמשת השראה להתנדבותה של לאה. מאמירתה אפשר להבין בעקיפין כי סבתה מספקת לה את העילה, הטעם (מלח) ההולם לחיים. החיים היו תפלים אלמלא נוכחותה של סבתה, ואלמלא המעשה הוולונטרי שלה עצמה בבית החולים.

המלח כסמל לזיכוכ

למלח כמטפורה יש משמעות נוספת, ויש לה זיקה למעשה הוולונטרי: לאה מספרת ליונתן כי "כשהולכים לסבתא אי אפשר ללכת ככה סתם ישר, יונתן. יש תחנות שחייבים לעבור בדרך. זה כאילו שסבתא נקנית בייסורים, וכל הייסורים רק ממליחים את הגאולה שעוד מעט תשמר אותי עד לפעם הבאה".⁵⁹

58 שם, עמ' 507.

59 שם, עמ' 486.

בדרך לבית סבתה לאה עוברת ליד בית החרושת למלח שבעליו הוא ז'אקיטו, ניצול שואה, חברו של אביה. בתוך בית החרושת למלח ואף מחוצה לו עולים כל העת "ענני מלח", "אין אוויר שם, הכל מלח".⁶⁰ על אף שבעל המפעל ז'אקיטו, המבלה בו לרוב, סבל מניסיונות שערך מנגלה בגופו, הוא זכה להקים משפחה ולהוליד בת הנשואה לטייס. המלח עצמו נודע בתכונותיו השונות כתבלין למזון וכן בשימור ובריפוי. המלח חיוני בקונטקסט ההלכתי בדיני כשרות: "בשר אסור לאוכלו לפני שהכשירוהו, כלומר: עד שלא הוציאו את הדם על ידי מליחה והרחה [...] משהים את הבשר במלח במשך שעה ואחר כך מדיחים אותו במשך שלוש פעמים ונעשה כשר לאכילה".⁶¹ שהותו של ז'אקיטו במפעל המלח מרמזת על תהליך הכשרתו, המזכה אותו בחיים החדשים והטובים שזכה להקים לאחר עלייתו ארצה.⁶²

הגיבורה נאלצת לעבור בדרכה לסבתה דרך תחנות המייצגות אנשים מן היישוב, שעובדים במפעל של מלח כמטפורה להענקת צידוק לקיומם, למתן הכשר לשגרת יומם. ביתה של הסבתא הוא מקום הגאולה עבור המספרת, שמודה כי היא עצמה צריכה להתמרק, לעבור הכשרה, כדי לזכות ולשהות לצד סבתה המיטיבה עם הבריות. אופן התמרקותה הוא התמודדותה בהשלכות חברתיות של בחירתה הוולונטרית הבעייתית והסבוכה. לאה מודה כי "אלף ואחת מיתות בדרך לסבתא, ורק בסופן הבית שלה".⁶³ ללאה יש מופת ברור לחיקוי, אך היא חשה כי עליה לעבור התנסויות אקוטיות כדי להגיע לרמת וולונטריות דומה לזו שמייצגת סבתה - מקום שבו נתינתה תתקבל במלואה וללא עוררין.

לאה שואפת לחקות את המעשה הוולונטרי של כלוליה: היא שואפת להעניק ולתת לאחר, לחמול מעמדת מוצא אנושית, נטולת תסביכים, שאיננה עומדת להערכה שיפוטית חברתית

60 שם, עמ' 483. וראו גם: "אני פה בשביל העיוורון המאובק שבחלל. לא רואים פה כלום... היש כאן איננו" (שם, עמ' 484).

61 לוינסקי, 1975, עמ' 286.

62 לחיזוק הנחה זו מתוארת דמות נוספת בנוף האנושי בדרך לסבתה - חגואל, ניצול שואה, פועל בבית החרושת לנקניק הסמוך לבית החרושת למלח: "התפקיד שלו באושוויץ... היה לחפש עוד חתיכה של זהב בגופות היהודים שהוציאו מהמקלחת ושלחו לתנורים" (איני, 2009, עמ' 488). חגואל, שמשמו משתמעות מילים בעלות משמעות נשגבת, כמו אל, גאולה וחג, לא זכה לחיים טובים, ולכן שמו נושא משמעות אירונית. לו ולאשתו "היה ילד אחד שנולד כאן בארץ, ונפטר בגיל תשע" (שם). גם תפקידו של חגואל במפעל לא היה אסתטי ונעים - הוא עסק בשחיטת התרנגולות, ולאחר תקופה ארוכה פוטר מעבודתו. חגואל נמצא כל השנים בתהליך של מירוק מעשיו בעבר, הוצאת זהב מגופותיהם של הנרצחים בשואה. הוא אומנם מקים משפחה ומשתלב בחברה הישראלית, אך מעגלי חייו השונים נפגמים - בנו נפטר והוא מפוטר מעבודתו. הוא נמצא בסמוך לשלב המירוק, לפני ההכשרה, אך לעולם יימצא בשלב הפגום. לכן דמותו שונה מזו של בעל בית החרושת למלח ואף מנוגדת לה.

63 שם, עמ' 486.

אלא להערכה ולהכרת טובה. שמה הפרטי של הסבתא, כלוליה, מרמז על מילים סמוכות בעלות משמעות ראשונית נשגבת וטהורה, כמו כוליות, כלה, כל אלוהים (יה) בה. הוא מייצג את דמותה המעניקה ללא הרף מטוב ליבה לאחרים במרחביה. גם הדרך לביתה של הסבתא מתוארת באופן מיוחד, פנטסטי, המחזק את דמותה יוצאת הדופן: הבית נמצא בקצה רחוב בשכונה בדרום העיר שנופיה אינם אסתטיים, אך הוא מתואר כ"פיסת שמים שירדה והתייצבה על הארץ".⁶⁴

התנהגות וולונטריות למראית עין

נוגה בת כיתתה של לאה

נוגה נבחרת על ידי המורה להעניק שיעורי עזר ללאה, שנעדרה מבית הספר מפאת מחלה. נוגה מייצגת את האחר שאליו שואפת לאה להידמות. היא יפה, מקובלת מבחינה חברתית, בעלת ביטחון עצמי, פעילה בתנועת נוער ומשתתפת בחוג ג'אז. לצורך הלימוד מגיעה נוגה לביתה המזונח של לאה, ולאחר שהיא סוקרת את סביבתה היא מלמדת את לאה לשביעות רצונה ונותנת לה חיזוקים. את הכסף עבור עבודתה נוגה מקבלת רק בגמר השיעור. ברם, לאחר שלושה שיעורים משתנה יחסה של נוגה, והיא מבקשת מלאה שתגיע לביתה כדי ללמדה. כשלאה מגיעה לביתה של נוגה משנה נוגה את יחסה. לאה נדרשת בגסות לשלם עבור השיעור עוד בטרם החל. במהלך השיעור מפגינה נוגה פסיביות וריחוק. היא אינה מלמדת את לאה אלא מטילה עליה לפתור תרגיל, והיא עצמה מרכינה את ראשה ועוצמת את עיניה עד שהיא נרדמת. בעקבות התנהגותה של נוגה מחליטה לאה שלא להגיע לשיעור שלאחריו, ובכלל להפסיק את שיעורי העזר ואת הקשר עם נוגה גסת הרוח. נוגה מגיעה לביתה של לאה, מצלצלת בדלת וקוראת בשמה, אך לאה אינה מגיבה. נוגה, הנוהגת בתחילה כמי שמוכנה להעניק ולסייע מרצונה הטוב, מתבררת כלעגנית, אלימה ומזלזלת. בהתנהלותה אי אפשר לגלות התנהגות וולונטרית, אלא שיקוף לצביעות חברתית המשדרת כפל פנים: אדיבות ורצון לעזור, מול צביעות, חוסר סבלנות וסלידה מן המושא הנזקק.

נירה המורה לאנגלית

נירה, המורה לאנגלית בבית הספר, מפגינה התנהגות וולונטרית למראית עין, בבחינת "אחד בפה ואחד בלב". במסר יזום שהיא מבקשת להעביר ללאה נראה שהיא חפצה לסייע

לתלמידתה חסרת היכולת הכלכלית בלימודי האנגלית. ואולם, מתברר כי שיקוליה של המורה נירה הם כלכליים גרידא, וכי לאה נדרשת לשלם עבור שיעורים אלה. כשנודע למורה כי הוריה של לאה אינם יכולים לשלם עבור השיעורים היא מציידת אותה במכתב תקיף עבורם, שמטרתו לשכנע אותם להסכים ללמידה הפרטית. הוריה של לאה מסכימים לכך בקושי רב, ולאח מתחילה את לימודי האנגלית אצל המורה. לאה מוקסמת מן הבית ההדור של נירה ומן האווירה הנינוחה שמשרה הריהוט האנגלי-כפרי בבית המורה, דברים החסרים בביתה. כמו כן, לאה מוקסמת מטון דיבורה החביב של המורה, מיחסה הלבבי לכנותיה התאומות, וכן מן העצמאות שהיא מאפשרת להן באפיית עוגיות במטבח ללא עזרתה. בסוף השיעור המורה מלווה את תלמידתה לדלת הבית. כשהדלת נסגרת לאה שומעת את המורה נירה מודיעה בתחושת מיאוס: "גוד, חשבתי שהיא לא תלך לעולם!"⁶⁵ לאה הפגועה מבינה שהיא אינה נכללת בעולמה השלו והאסתטי של המורה לאנגלית, ושלתלמידיה של המורה אין חשיבות בעיניה. הלימוד הפרטי שלה מבטא מעשה פסידו-וולונטרי, שעניינו כלכלי גרידא.

סיכום

לאה, גיבורת הרומן "ורד הלבנון", מחזקת את מקומה במעשי ההתנדבות שלה במרחב המשפחתי ובמרחב הציבורי, שהדירו אותה בשנות ילדותה ונעוריה. המעשה הוולונטרי תורם לחיזוק דימויה האישי הירוד, ה"ירווי" על ידי החברה האנושית: הוריה - האב המטריד והמתעלל בה נפשית ופיזית, והאם המתעלמת ממנה - חברותיה, המורות הפרטיות ומפקדיה בצבא. לאה מגיעה להתנדבות בכית חולים מתוך מצוקה אישית, ואפשר לומר שההתנדבות משמשת כר טיפולי-תרפויטי למרחביה הפנימיים. הטיפול בחייל הפצוע שאינו יכול לדבר מאפשר לה להשמיע באוזניו מחשבות העוסקות בבירור מקומה במרחבים השונים שבהם הייתה. ההתנדבות ממשמעת את קיומה של לאה במרחב הציבורי. במהלך תקופת ההתנדבות ניכר השינוי שחל בה, מנערה מופנמת וכנועה לנערה המודעת לערך עצמה, ליכולותיה ולכישוריה.

מסירותו של האב בטיפול בבעלי החיים דומה למסירותה של לאה בטיפול בחייל הפצוע. האב מסור לטיפול בציפורים שהוא מגדל ודואג לצורכיהן, אך הוא מתעלל בבתו. כך גם אימה של הגיבורה, חברותיה לכיתה, מפקדה בצבא, והיא עצמה הנוהגת באופן דומה כלפי יונתן

הפצוע. היא כופה עליו להאזין לחיטוט החושפני והפרטי בסיפור חייה, כשהיא יודעת שאין דרך לבדוק אם סיפוריה מיטיבים עם מצבו או משפיעים עליו בדרך זו או אחרת. השירות בצה"ל, שהמספרת מתייחסת אליו בהיבט הפוליטי-אקטואלי של מלחמת לבנון הראשונה, הוא גם וריאציה של ביטוי וולונטרי. צה"ל נתפס כצבא העם, והמשרתים בו הם בבחינת מתנדבים התורמים מזמנם. הגיבורה מבקשת לתרום לצה"ל באופן הנקשר לעמדותיה, לתפיסותיה ולניסיון חייה: היא הודרה מרוב המסגרות החברתיות המהותיות - כילדה וכנערה ממשפחה, כחיילת, ולדעתה באופן מפלה ובלתי ענייני גם מן התפקידים שהתאימו לה ככתבת בעיתון "במחנה". לאור זאת, בהתנדבותה בבית החולים היא חתרנית ומודעת למעשיה: היא מבקשת להתנדב במקום ציבורי, ולפיכך גלוי ושוויוני כלפי המאושפזים בו, שאינם מובדלים זה מזה בשל מצבם הבריאותי.

רוב הדמויות הפועלות במרחב החברתי הקרוב של הגיבורה מתרכזות בעשייה תועלתנית, ולפיכך גם המעשה הוולונטרי נראה בעל אינטרס אישי ולרוב נטול אמפתיה כלפי הגיבורה. התנהגותה של המורה נירה כמורה וכאישה בוגרת מצטיירת באור מגוחך לאור הצעתה הראשונה ללמד את לאה, המסתברת בדיעבד כפנייה מתחסדת ובעלת אינטרס כלכלי. גם בת כיתה של הגיבורה נוהגת כמורתה, בהתנשאות ובזלזול כלפיה. התנהגותן של המורה נירה ושל נוגה, בניגוד לזו של לאה ושל סבתה, מלמדת כי מעשה התנדבות וולונטרי תובע ענווה ושפלות רוח, ואינו מעמיד את התגמול הכספי עליונה.

מונולוג הסיום של לאה באוזניו של יונתן מאשר יותר מכול כי מעשה התנדבות של היחיד לאחר הוא בבחינת צבת בצבת עשויה - היא השלימה את משימתה בכבוד, מעשה התנדבותה תרם לה, ובעקיפין גם למעמדה בחברה שהדירה אותה, שכן מעתה היא תקבלה נחושה ודעתנית, כחלק ממנה. בתחילת מעשה ההתנדבות הגיבורה נשענת על עמדות פוליטיות-מחאתיות כדי להצדיק את מעשיה הוולונטריים כלפי יונתן החייל הירווי. היא תומכת במתנגדים למלחמה ומצדדת בקצין אלי גבע, המביע מחאה, מוותר על תפקידו כקצין בכיר ואינו חושש מן ההשלכות של צעדיו. נראה כי אלה משמשים השראה לגיבורת הרומן.

עם זאת, הראינו כי אומנם היא פועלת בסביבתה כילדה וכנערה כדי לזכות ליחס ולהשמיע את קולה, אך נראה כי אין היא זוכה להיזון חוזר על מאמציה. לעומת זאת, במעשה ההתנדבות שלה עם יונתן היא יוצאת נשכרת, ונראה כי מקומה במשפחה ובחברה נמצא בתהליך של העתקה מן השוליים הזנוחים אל המרכז היוזם, המודע לעצמו ומשמיע את קולו. הוכחנו כי המעשה הוולונטרי מתקיים אצלה כמחווה לדמותה של סבתה כלוליה, אך "מתוך שלא לשמה בא לשמה". על השכר הרוחני העמוק שהיא מקבלת היא מכירה טובה לאחר החלש

ממנה: "שלום ותודה... תודה גדולה ליונתן".⁶⁶ היא יוצאת לדרכה החדשה כחיילת משוחררת וכאזרחית בעלת דימוי עצמי מחוזק.

מקורות

- אבן, 1974, יוסף אבן, "סופר, מספר ומחבר: ניסיון לסניטזה מחקרית של תחום מרכזי בסיפורת", *הספרות*, 18-19 (1974), עמ' 138-163.
- איני, 2009, לאה איני, *ורד הלבנון* (אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, 2009).
- אלמוג, שנער ופליישמן, 2003, ישי אלמוג, מירה שנער וניקול פליישמן, "השפעות התוכנית החינוכית 'מחויבות אישית - שירות לזולת' על בני הנוער המשתתפים בה" (סקירה), יוני 2003, <https://education.biu.ac.il/sites/education/files/shared/almog.pdf>
- בלבן, 2009, אברהם בלבן, "למחוק את השקיפות - ורד הלבנון", *הארץ ספרים*, 8 ביולי 2009, <https://www.haaretz.co.il/literature/2009-07-08/ty-article/0000017f-e65e-da9b-a1ff-ee7f6f7d0000>
- בהם, 2012, אמנון בהם, "שיווק בעבודה סוציאלית", בתוך מאיר חובב, אלי לונטל ויוסי קטן (עורכים), *עבודה סוציאלית בישראל* (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2012), עמ' 352-370.
- ויגודה, 1999, ערן ויגודה, "התנהגות אזרחית טובה בארגון: אפייניה של התנהגות וולונטרית בעבודה וגורמים המשפיעים עליה", *מגמות*, 4 (1999), עמ' 535-561.
- זפרן, 2010, רות זפרן, "זכויות הילד במשפחה כזכויות יחס", בתוך תמר מורג (עורכת), *זכויות הילד והמשפט הישראלי* (תל אביב: הוצאת רמות, 2010), עמ' 129-158.
- לוינסקי, 1975, יום טוב לוינסקי, *אנציקלופדיה של הווי ומסורת ביהדות* (תל אביב: דביר, 1975).

- ליבנה, 2014 יוני ליבנה, "ראיון עם לאה איני, ורד הלבנון", בלוג מיטת סדום, 28 בפברואר 2014, <https://bit.ly/4aVYIy6>
- מוצפי-האלר, 2005 פנינה מוצפי-האלר, "אשכנזיה שנשבתה: קווים לקראת היסטוריוגרפיה ביקורתית פמיניסטית בישראל", בתוך טובה כהן ושאוֹל רגב (עורכים), אישה במזרח – אישה ממזרח: סיפורה של היהודייה בת המזרח (רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 2005), עמ' 267-282.
- מצוב-כהן, 2007 עופרה מצוב-כהן, "בין שיח חברתי לשיח ספרותי: עיצוב השיח הפמיניסטי בקבצי פועלים מול עיצובו ברומן על התקופה החלוצית", מורשת ישראל, 4 (2007), עמ' 185-208.
- נבות, 2009 אמנון נבות, "אוטוביוגרפיה של מבקר ספרות", בלוג עט לעת, 12 ביוני 2009, <https://blogs.bananot.co.il/228/?p=302#post11716>
- קאופמן ועמוס, 2012 רוני קאופמן ואורנה עמוס, "עבודה סוציאלית אקטיביסטית בישראל: חסמים, אתגרים ואפשרויות", בתוך מאיר חובב, אלי לונטל ויוסי קטן (עורכים), עבודה סוציאלית בישראל (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2012), עמ' 271-284.
- קימרלינג, 2004 ברוך קימרלינג, מהגרים, מתיישבים, ילידים: המדינה והחברה בישראל – בין ריבוי תרבויות למלחמת תרבות (תל אביב: עם עובד, 2004).
- רוסמן, 1999 משה רוסמן, הבעש"ט: מחדש החסידות, תרגום: דוד לוביש (ירושלים: מרכז זלמן שזר, 1999).
- שלו, 2003 שרה שלו, השיח האלטרואיסטי: מוסר, נשים, פוליטיקה (חיפה: פרדס, 2003).
- שמואלי, 2010 בנימין שמואלי, "בין תקיפה, התעללות וענישה גופנית כלפי ילדים", בתוך תמר מורג (עורכת), זכויות הילד והמשפט הישראלי (תל אביב: הוצאת רמות, 2010), עמ' 183-220.

Shimony, 2012

Batya Shimony, "Resisting the Father's Narrative: A Study of Lea Aini's *Vered ha-Levanon*", *Prooftexts*, 32 (2012), pp. 84–114.

על המחברת

ד"ר עופרה מצוב־כהן היא חוקרת ספרות עברית וסופרת. פרסמה עשרות מאמרים שפויטים בכתבי עת שונים בעברית ובאנגלית, ובעלת ערוץ היוטיוב "על החיים ועל הספרות". מספרי העיון שכתבה: "מפגש תרבויות בעולמם של מתבגרים: קריאה בספרות ישראלית במאה ה־21" (תל אביב: רסלינג, 2013); "בעצם ילדוּתי יחידי הוצגתי...": היעדר נוכחות הורית בקרב מתבגר וזיקתו לעיצוב דמותו בספרות העברית" (ירושלים: כרמל, 2015); "קריאת החיים: עיון ביצירתו של אשר ברש" (אריאל: הוצאת אוניברסיטת אריאל בשומרון, 2017); "מה אספר לו: על זיקות והקשרים בין המספר לטקסט ביצירות בספרות העברית החדשה" (אריאל: הוצאת אוניברסיטת אריאל בשומרון, 2023). היא חיברה גם שני רומנים תיעודיים על עלייה וקליטה: "במסלול ילדותה: סיפורה של שולמית, ילדה במושב עולים" (תל אביב: גוונים, 2012) - נבחר לרשימת הקריאה המומלצת של משרד החינוך לשנת תשע"ו; "מול ההר בחומסר" (ירושלים: כרמל, 2017). שיריה ורשימותיה מתפרסמים בכתבי עת לשירה ולספרות.